

УДК 347.51

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ДЕРЖАВИ ЯК СУБ'ЄКТА ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ДЕЛІКТНИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ

М. М. Хоменко,
аспірант кафедри цивільного
права юридичного
факультету Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка

Актуальність теми визначається необхідністю дослідження питань, пов'язаних із визначенням особливостей правового статусу держави як суб'єкта цивільно-правової відповідальності у деліктних зобов'язаннях на сучасному етапі розвитку національної правової системи України, визначення юридичної природи відповідальності публічно-правового утворення за заподіяну шкоду, дослідження специфіки змісту окремих умов цивільно-правової відповідальності держави.

Проблематика правового статусу держави як суб'єкта цивільних правовідносин розглядалася багатьма дослідниками, зокрема, протягом останніх років в сучасній українській цивілістиці були підготовлені дисертаційні дослідження, присвячені участі держави у цивільних відносинах. Це дисертації: О. М. Клименко «Особливості правового становища держави як суб'єкта приватного (цивільного) права» (2006 р.), В. І. Ямкового «Казна як суб'єкт цивільних правовідносин» (2006 р.) та Ю. М. Дзери «Держава як учасник цивільних правовідносин» (2011 р.). Проте зазначені дисертаційні роботи охоплюють лише окремі аспекти правового становища держави як суб'єкта цивільного права, а також особливостей її участі у цивільних правовідносинах.

Оскільки жодна з існуючих на сьогодні робіт комплексно не розкриває особливостей правового статусу держави як суб'єкта цивільно-правової відповідальності у деліктних зобов'язаннях, необхідність розробки цієї проблематики є очевидною.

З метою визначення особливостей правового статусу держави як суб'єкта цивільно-правової відповідальності у деліктних зобов'язаннях необхідно вирішити наступні питання:

- 1) визначити правову природу відповідальності держави у правовідносинах із завдання шкоди;
- 2) з'ясувати співвідношення понять «протиправність» та «незаконність» у досліджуваних правовідносинах;
- 3) дослідити існуючі в цивілістичній науці концепції вини публічно-правового утворення;
- 4) проаналізувати сучасний стан цивільно-правового регулювання досліджуваних правовідносин, запропонувати шляхи вирішення існуючих проблем у правозастосовній практиці.

Однією з основних гарантій захисту суб'єктивних цивільних прав та охоронюваних законом інтересів учасників цивільно-правових відносин є встановлений законом обов'язок держави відшкодувати завдану нею шкоду.

Особливість держави як суб'єкта права полягає, зокрема, в тому, що вона спроможна впливати на виникнення, зміну та припинення в межах її території будь-яких правовідносин, у тому числі й цивільних.

Стаття присвячена дослідженню специфіки правового статусу держави як суб'єкта цивільно-правової відповідальності у деліктних зобов'язаннях. Розкрито юридичну природу цивільно-правової відповідальності держави, специфіку вини та протиправності як умов цивільно-правової відповідальності держави.

Ключові слова: держава, цивільно-правова відповідальність, деліктне зобов'язання, відшкодування шкоди, вина, протиправність, шкода, правомірність

Варто зазначити, що визнання держави рівноправним учасником цивільних правовідносин не означає, що до такого утворення або ж до майна, яке виступає об'єктом державної власності, можуть бути повною мірою застосовані заходи примусу та відповідальності, які застосовуються до звичайних учасників цивільних відносин, наприклад, фізичних або юридичних осіб [1, 1].

Стаття 56 Конституції України гарантує кожному право на відшкодування шкоди, завданої органами державної влади, їх посадовими та службовими особами при здійсненні ними своїх повноважень.

Згадане конституційне положення деталізується в актах цивільного законодавства, зокрема, в Цивільному кодексі України (далі – ЦК України).

Відшкодуванню шкоди, завданої органами державної влади, їх посадовими та (або) службовими особами присвячені ст.ст. 1173–1176 ЦК України. У нормах цих статей визначено особливості відшкодування шкоди, які відрізняють її від загальних правил деліктної відповідальності.

Зазвичай до таких особливостей відносять [2, 881; 3, 657]:

- 1) суб'єктний склад заподіювачів шкоди;
- 2) сферу завдання шкоди (при здійсненні владно-адміністративних повноважень);
- 3) заподіяння шкоди незаконними діями владних суб'єктів.

При аналізі цих законодавчих положень значна увага приділяється власне відшкодуванню шкоди як одній з форм цивільно-правової відповідальності. Водночас, нерідко поза увагою науковців залишаються проблеми правової природи відповідальності держави, специфіки умов такої відповідальності, правового статусу деліквента тощо.

Питання правової природи відповідальності публічно-правового утворення за завдану шкоду тривалий час залишається невирішеним у науковій літературі.

Визначення правової природи відповідальності держави за деліктними зобов'язаннями має вагомий практичний значення оскільки *надання цьому правовому інституту публічно-правової природи перетворює його на законодавчу фікцію: обов'язок держави відшкодувати шкоду трансформується в право* [4, 128].

Прихильники публічно-правового підходу наголошують на тому, що головною перешкодою для побудови відповідальності держави за правилами приватного права є вина. Таким чином, унеможливується захист особою, чії права пору-

шено, своїх прав через складність доказування вини. Водночас, не береться до уваги те, що основні цивілістичні концепції вини юридичної особи усувають цю неузгодженість.

Представники публічно-правового підходу вбачають його перевагу у тому, що ця теоретична конструкція допускає відшкодування шкоди у тих випадках, коли немає вини з боку посадових осіб, які здійснюють, наприклад, кримінальне переслідування. При цьому зазначається, що цивільне право неспроможне вирішити питання відшкодування шкоди за відсутності вини. Ці теоретичні розробки базуються на фундаментальних працях дореволюційних науковців – І. Я. Фойницького, М. І. Лазаревського, П. І. Люблінського та інших.

Необхідно зазначити, що на початку ХХ ст. питання цивільно-правової відповідальності без вини вважалося спірним і лише зрідка досліджувалося в науковій літературі. Маючи на меті поновлення суб'єктивних цивільних прав особи, правовідносини з відшкодування шкоди, завданої здійсненням влади, є цивільно-правовим способом захисту приватних, майнових та особистих немайнових прав, що спрямований на їх поновлення. Від того, чи будуть захищені та поновлені суб'єктивні права особи, залежить і дотримання публічних інтересів.

Таким чином, публічні інтереси у даному випадку виступають вторинними по відношенню до приватних прав особи, і порядок нормативного регулювання правовідносин не є визначальним для їх юридичної природи.

До того ж, як справедливо зазначає О. В. Михайленко, публічно-правове регулювання досліджуваних правовідносин у вигляді встановлення особливого публічного порядку визначення та відшкодування шкоди є перешкодою до реалізації конституційного права на вільний доступ до правосуддя [4, 128].

Визначивши юридичну природу відповідальності держави за деліктними зобов'язаннями, вважаємо за необхідне зосередити увагу на специфіці змісту окремих умов цивільно-правової відповідальності держави.

Як слушно зазначає О. П. Сергеев, серед загальних умов деліктної відповідальності за шкоду, завдану актом влади, найбільшою специфічністю характеризується протиправність [5, 25].

Особливістю публічного права є те, що владне діяння настільки віддалене від факту заподіяння шкоди, що у розумінні своєї правомірності стає самостійним та незалежним від цього факту явищем. Для публічних правовідносин важливішою

є правомірність владної дії (бездіяльності), а не факт заподіяння шкоди. Зокрема, у нормах ст.ст. 1173 та 1174 ЦК України йдеться не про незаконне завдання шкоди (збитків), а про незаконні владні діяння, що завдали шкоду.

Таким чином, хоча заподіяння шкоди у будь-якому випадку є протиправним, воно не завжди є незаконним.

У досліджуваних правовідносинах наявна «подвійна», комплексна протиправність, що має як цивільно-правову, так і адміністративно-правову (кримінально-процесуальну) складові.

Оскільки дія (бездіяльність) має місце у сфері публічного, а не приватного права, то питання правомірності чи протиправності заподіяння такою дією (бездіяльністю) шкоди в таких випадках повинно вирішуватися з позиції не приватного (цивільного), а публічного права. У цьому зв'язку О. В. Михайленко слушно зазначає, що «подвоювати» в подібних випадках вимогу протиправності немає підстав: якщо шкоду заподіяно правомірним (законним) актом влади, цивільно-правова протиправність (тобто власне заподіяння шкоди) виявляється юридично неважливою, не викликає правових наслідків у сфері цивільної відповідальності (якщо інше не передбачено законом) [4, 152].

Отже можна зробити висновок, що при вирішенні питання настання деліктної відповідальності держави за шкоду, завдану здійсненням влади, цивільна протиправність завданої шкоди буде виражатися в публічній протиправності власне владного діяння, що завдало шкоду.

У досліджуваних правовідносинах факт заподіяння шкоди не є ознакою протиправності, а правомірність чи протиправність трансформується у законність чи незаконність відповідно.

Заподіяна здійсненням влади шкода завжди є винною, якщо вона завдана протиправним (незаконним) діянням і, навпаки: питання про вину втрачає будь-який сенс у випадку, якщо шкода завдана правомірною (законною) дією. Вважаємо, що у цьому випадку вина повинна визначатися не як вина у заподіянні шкоди, а як вина у здійсненні протиправного (незаконного) діяння.

Проведене наукове дослідження інституту цивільно-правової відповідальності держави за деліктними зобов'язаннями дає підстави для висновку, що у рамках досліджуваних правовідносин існує конфлікт презумпцій протиправності та правомірності заподіяння шкоди в приватному (цивільному) та публічному праві.

Варто також зазначити, що однією з особливих умов настання деліктної відповідальності

держави є обов'язкове попереднє оскарження незаконності владного діяння в порядку адміністративного судочинства. Важливо, що у досліджуваних правовідносинах презумпція правомірності владної дії докорінним чином змінює презумпцію вини.

Виходячи із вищезазначеного, вважаємо, що *вина і протиправність не повинні в даному випадку розглядатися з позицій генерального делікту.*

Специфікою публічного права зумовлене злиття вини та протиправності у правовідносинах з відшкодування шкоди, завданої актами влади. Отже, традиційне розуміння вини та протиправності в цьому випадку не є прийнятним.

Вина повинна розглядатися не через ставлення посадової особи до заподіяння шкоди, а через ставлення цієї особи до правомірності чи протиправності власне владного діяння. Виходячи з цього, протиправність повинна кореспондувати не факту заподіяння шкоди, а владній дії, якою завдано шкоду.

На відміну від цивільного права, в публічному праві не шкода вказує на протиправність владної дії, а протиправність владної дії вказує на протиправність шкоди, а відтак, і на можливість її відшкодування.

При цьому шкода, завдана правомірними діями, відшкодуванню не підлягає, оскільки вважається, що вона завдана правомірно.

Протиправність владних дій повинна оцінюватися через їх законність, тобто через відповідність публічним нормам, що регламентують їх здійснення.

Отже, вважаємо невдалою чинну редакцію статей 1173–1176 ЦК України. Застосування термінів «незаконний» та «незалежно від вини» є прийнятним лише для конструкції генерального делікту, відповідно до якої вина повинна розглядатися як вина у заподіянні шкоди, а протиправність як протиправність власне заподіяння шкоди.

У цьому ж випадку «незаконність» є свідченням наявності вини. І, навпаки, якщо посадова особа діяла законно, то її вина у заподіянні шкоди відсутня.

Слушною вбачається позиція тих науковців, які пропонують замість терміну «незаконний» застосовувати термін «неправомірний» або, навіть, «несправедливий» [4, 167].

Водночас, формальна правомірність (законність) кримінального переслідування не може і не повинна виключати можливість відшкодування шкоди, завданої невинуватій особі, що зумовлено особливістю та виключністю даного випадку

заподіяння шкоди.

Вважаємо, що існуюча проблема співвідношення вини та протиправності як умов деліктної відповідальності держави повинна вирішуватися

шляхом їх «взаємопроникнення», що має призвести до відмови від їх презумпцій (але не відмови від принципу вини) [6, 96–97; 4, 167].

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Дзера Ю. М. Держава як учасник цивільних правовідносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2011.
2. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : У 2 т. / за відповід. ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнєцової, В. В. Луця. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – Т. II. – 1088 с.
3. Гражданское право : В 4 т. – Т. 4 : Обязательственное право : учеб. / [В. В. Витрянский и др.]; отв. ред. Е. А. Суханов. – Изд. 3-е., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2006. – 816 с. : ил. – Серия «Классический университетский учебник» / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова).
4. Михайленко О. В. Имущественная ответственность за вред, причиненный осуществлением публичной власти: теоретические аспекты и проблемы ее реализации на практике. – М.: Волтерс Клувер, 2007. – 352 с.
5. Гражданское право : учеб. : В 3 т. – Т. 3. – Изд. 4-е., перераб. и доп. / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – М. : ТК Велби; Изд-во Проспект, 2004. – 784 с.
6. Petit S. La responsabilité civile des agents des trois fonctions publiques. – 2e edition. – Berger-Levrault, 2001. – 194 p. (Série «Gestion publique»).

Хоменко М. М. Особенности правового статуса государства как субъекта гражданско-правовой ответственности в деликтных обязательствах

Статья посвящена исследованию специфики правового статуса государства как субъекта гражданско-правовой ответственности в деликтных обязательствах. Раскрыты юридическая природа гражданско-правовой ответственности государства, специфика вини и противоправности как условий гражданско-правовой ответственности государства.

Ключевые слова: государство, гражданско-правовая ответственность, деликтное обязательство, возмещение вреда, вина, противоправность, вред, правомерность

Khomenko Mykhailo. Specificity of legal status of state as the subject of civil responsibility in non-contractual obligations

This article is devoted to research of specificity of legal status of state as the subject of civil responsibility in non-contractual obligations. The legal nature of civil responsibility of state, specificity of fault and unlawfulness as conditions of civil responsibility of state are discovered.

Key words: state, civil responsibility, non-contractual obligation, compensation for losses, fault, unlawfulness, damage, legitimacy

ПОДІЇ

Адвокатські дискусії в Одесі

10-11 червня 2011 р. Спілка адвокатів України провела в Одесі щорічні професійні «Адвокатські дискусії», в рамках яких Спілкою разом з Академією адвокатури України був проведений сертифікований семінар з підвищення кваліфікації адвокатів, відбувся обмін адвокатським досвідом, працювала V Республіканська Школа молодого адвоката, провели майстер-класи відомі адвокати Йосип Бронз та Ярослав Зейкан. Майже 150 адвокатів з усієї України взяли участь у круглому столі «Проблеми реформування адвокатури в Україні: стан і перспективи» та презентації Українського відділення Кафедри ЮНЕСКО з біоетики, мали нагоду обговорити проблеми практики застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ та окремі питання судової практики щодо самочинного будівництва та кредитних спорів із суддею Верховного Суду України Василем Гуменюком.

Практичні питання застосування Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, ведення справ в Європейському Суді з прав людини висвітлили адвокати Костянтин Бузаджи, Сергій Захаров та Андрій Костін, які мають досвід успішного ведення справ в ЄСПЛ. Наріжні питання спортивного права та ведення справ у Міжнародному спортивному арбітражі розкрила усвої доповіді віцепрезидент САУ Ольга Жуковська.

Проблемам змін в законодавстві про адвокатуру, зокрема про безоплатну правову допомогу, оподаткування адвокатської діяльності й іншим був присвячений виступ голови Вищої кваліфікаційної комісії адвокатури при Кабінеті Міністрів України Володимира Висоцького. Дискусія, що відбулася з цих питань, засвідчила гостроту проблем і необхідність термінового їх вирішення всіма можливими засобами, включно із проведенням адвокатського страйку. Учасники Круглого столу підтримали ініціативу голови ВККА про скликання З'їзду адвокатів України, одногосно постановили направити звернення до Президента України, голови Верховної Ради України, до Венеціанської комісії, міжнародних адвокатських організацій.

Репортаж про «Адвокатські дискусії» читайте в наступному номері журналу.